

УДК 159.96:343.9(477)

ЛЕОНОВ Б.Д., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник Українського науково-дослідного
інституту спеціальної техніки та судових експертиз СБУ,
СЕРЬОГІН В.С., головний спеціаліст Українського науково-дослідного інституту
спеціальної техніки та судових експертиз СБУ

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПРОТИДІЯ НЕЗАКОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЗІ СПЕЦІАЛЬНИМИ ТЕХНІЧНИМИ ЗАСОБАМИ НЕГЛАСНОГО ОТРИМАННЯ ІНФОРМАЦІЇ

***Анотація.** У статті розглядаються проблемні питання формування поняття “спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації”, а також шляхи вдосконалення законодавчої регламентації спеціальних технічних засоби негласного отримання інформації. Аналізуються питання кримінальної відповідальності за незаконне використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації. Запропоновані конкретні зміни до чинного законодавства про відповідальність за незаконне використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації.*

***Ключові слова:** кримінальна відповідальність, спеціальний технічний засіб негласного отримання інформації, незаконне придбання, збут та використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації.*

***Аннотация.** В статье рассматриваются проблемные вопросы формирования понятия “специальные технические средства негласного получения информации”, а также пути совершенствования законодательной регламентации специальных технических средств негласного получения информации. Анализируются вопросы уголовной ответственности за незаконное использование специальных технических средств негласного получения информации. Предложены конкретные изменения в действующее законодательство об ответственности за незаконное использование специальных технических средств негласного получения информации.*

***Ключевые слова:** уголовная ответственность, специальное техническое средство негласного получения информации, незаконное приобретение, сбыт, использование специальных технических средств негласного получения информации.*

***Summary.** The article deals with the problematic issues of formation of the notion of “a special technical means of surreptitious obtaining of information”, as well as ways to improve the legislative regulation of special technical means of surreptitious obtaining of information. Authors analyze issues of criminal responsibility for illegal use of technical means of surreptitious obtaining of information. Specific changes to the existing legislation on responsibility for illegal use of special technical means of surreptitious obtaining of information are offered.*

***Keywords:** criminal responsibility, special technical means of surreptitious obtaining of information, the illegal acquisition, sale, use of special technical means of surreptitious obtaining of information.*

Постановка проблеми. Використання новітніх технологій у різних сферах життєдіяльності зумовлює появу нових загроз в інформаційній сфері. Зростання кількості спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації (далі – СТЗ), удосконалення технічних характеристик цих засобів та розширення сфери їх застосування загострюють проблему кримінально-правової протидії незаконній діяльності зі СТЗ. Така протидія має сприяти забезпеченню захисту прав і свобод людини і громадянина, інтересів суспільства та держави.

Значні зміни до законодавства, серед яких, зокрема, зміни внесені Законом України від 15.06.10 р. № 2338-VI до статей 201, 359 Кримінального кодексу України (далі – КК України), зміни щодо обігу СТЗ не сприяли конкретизації визначення цих засобів та розв’язанню проблем відмежування злочинів, передбачених ст. 359 КК України, від суміжних складів злочинів та інших правопорушень, що, в кінцевому підсумку, ускладнює застосування ст. 359 КК України, якою встановлено відповідальність за незаконні придбання, збут або використання СТЗ.

В цьому контексті заслуговує на увагу, зокрема, аналіз складів злочинів, передбачених ст. 163 і 359 КК України, з урахуванням специфіки СТЗ, які, водночас, є предметом адміністративних, правоохоронних правовідносин та невід’ємною частиною системи захисту національної безпеки [1, с. 79]. Відсутність чітких критеріїв СТЗ зумовлює проблему визначення останніх, у зв’язку з чим до них штучно відносять товари побутового призначення (мобільні телефони, диктофони, брелки тощо), що порушує права і свободи громадян.

Аналіз останніх досліджень. Окремі питання удосконалення редакцій цих статей КК України та вирішення проблем кваліфікацій таких діянь знайшли відображення, зокрема, в наукових працях П.П. Андрушка, П.С. Берзіна, І.О. Зінченко, В.Д. Камінського, М.В. Карчевського, Д.Ю. Кондратова, І.В. Логінова, С.Я. Лихової, М.І. Мельника, О.В. Обухова, М.І. Хавронюка та ін.

Не дивлячись на це, суспільно небезпечні діяння, пов’язані з СТЗ, залишаються недостатньо дослідженими. Разом з тим суттєві зміни стосовно кримінальної відповідальності щодо СТЗ вимагають узгодження термінології, яка “представляє” СТЗ в КК України, перегляду як підстав притягнення до кримінальної відповідальності, так і аналізу правозастосовної практики щодо кваліфікації злочинів, які передбачають застосування СТЗ.

Метою статті є уточнення змісту окремих понять та характеристик, які стосуються СТЗ, вироблення шляхів вдосконалення норм про відповідальність за незаконну діяльність зі СТЗ.

Виклад основного матеріалу. До прийняття Закону України “Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне поводження із спеціальними технічними засобами негласного отримання інформації” від 15.06.10 р. № 2338-VI ст. 359 КК України передбачала відповідальність лише за незаконне використання технічних засобів негласного отримання інформації. У новій редакції ст. 359 КК України вже передбачено відповідальність за незаконне придбання або збут СТЗ, а також незаконне їх використання. Зміни у цій статті стосувалися також розміру покарання за цей злочин. Так, за попередньою редакцією санкції ч. 1 ст. 359 КК України, незаконне використання СТЗ каралося штрафом від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до чотирьох років, або позбавленням волі на той самий строк. Діяння, вчинене повторно, за попередньою змовою групою осіб або організованою групою, або яке заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам чи інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам окремих юридичних осіб, каралося позбавленням волі на строк від трьох до семи років (ч. 2 цієї статті).

Санкція ч. 1 ст. 359 КК України в редакції Закону від 15.06.10 р. № 2338-VI збільшує розмір штрафу від двохсот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а за дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, межа покарання у виді позбавлення волі встановлена від чотирьох до семи років (ч. 2 ст. 359 КК України). Крім цього, санкція ч. 3 ст. 359 КК України в редакції Закону від 15.06.10 р.

№ 2338-VI більш суворе покарання передбачає за дії, вчинені організованою групою або, якщо вони заподіяли істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам чи інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам окремих юридичних осіб. Винна у цих діях особа карається позбавленням волі на строк від семи до десяти років.

Слід зазначити, що запропоновані зміни були несистемними, недостатньо обґрунтованими й не були результатом ґрунтовного аналізу практики застосування відповідної статті КК, про що свідчать висновки Головного науково-експертного управління та Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України на проекти вказаних доповнень [2; 3].

Як зазначено у пояснювальній записці до проекту Закону “Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо відповідальності за незаконне поводження із спеціальними технічними засобами негласного отримання інформації”, з осені 2011 року по травень 2012 – було ухвалено аж 54 судові рішення, вилучено 389 СТЗ, знищено 279, залишено при справі 23, конфісковано та передано в СБУ – 86. Поряд зі стрімким ростом показників роботи, звертає на себе увагу кількість знищених СТЗ, які виявилися непридатними для використання у оперативно-розшуковій діяльності правоохоронних органів, а фактично були побутовими приладами [4].

Вважаємо, що ступінь суспільної небезпечності дій, пов’язаних з незаконним придбанням, збутом або використанням СТЗ, не є однаковим. Незаконне придбання або збут СТЗ являють приклад надмірної криміналізації. Ці дії посягають на адміністративні правовідносини, які виникають в процесі розроблення, виготовлення, постачання спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв’язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації. Фактично йдеться про провадження певного виду господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню відповідно до закону. З точки зору теорії кримінального та адміністративного права, лише сам факт вчинення таких дій, як придбання чи зберігання предмета посягання (якщо не зважати на кількість СТЗ, що придбані чи зберігаються), за відсутності інших ознак, що вказують на підвищений характер суспільної небезпеки, очевидно, може охоплюватися ознаками адміністративного проступку [3].

Відповідно до п. 23 ст. 7 Закону України “Про ліцензування видів господарської діяльності” підлягає ліцензуванню діяльність, пов’язана з розробленням, виготовленням, постачанням спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв’язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації (критерії належності та перелік технічних засобів негласного отримання інформації визначаються Кабінетом Міністрів України за поданням Служби безпеки України) [5]. Зрозуміло, що зазначена вище господарська діяльність може здійснюватись лише за наявності відповідної ліцензії, а її здійснення без такої ліцензії у даний час містить ознаки адміністративного правопорушення. Зауважимо, що статтю 202 (“Порушення порядку зайняття господарською діяльністю та діяльністю з надання фінансових послуг”) КК України було декриміналізовано на підставі Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності” від 15.11.11 р. № 4025-VI. Цим же Законом внесені зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), якими встановлено адміністративну відповідальність за порушення порядку провадження господарської діяльності (ст. 164 КУпАП).

Вбачаємо доцільність у продовженні кримінально-правової політики держави щодо гуманізації відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності щодо незаконних дій з СТЗ.

На нашу думку, слід частково декриміналізувати ст. 359 КК України, встановивши кримінальну відповідальність лише за незаконне використання СТЗ.

Більша ефективність саме адміністративно-правових засобів впливу на осіб, що незаконно здійснюють придбання або збут СТЗ, пояснюється, зокрема, тим, що: а) ці діяння фактично посягають на встановлений порядок господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню; б) відкриття кримінальних проваджень (справ) за всіма фактами незаконних дій зі СТЗ перезавантажує оперативних співробітників і слідчих тощо; в) адміністративне провадження є набагато більш оперативним і набагато менш коштовним для Державного бюджету, ніж кримінальне провадження; г) застосування навіть мінімального передбаченого статтею 195-5 КУпАП штрафу (штраф передбачено у межах від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) до кожної винної особи за придбання або збут СТЗ, з їх конфіскацією щорічно приносило б до Державного бюджету України додаткові фінансові надходження (мільйони гривень), у той час, як передбачені кримінальним законом (ст. 359 КК України) обмеження волі (до чотирьох років) чи позбавлення волі (на той самий строк) тягнуть за собою лише витрати з Державного бюджету України.

Що стосується придбання або збуту СТЗ з метою їх використання, то ці дії є караними. Залежно від обставин вони мають кваліфікуватись або як готування до вчинення злочину, передбаченого ст. 359 КК України, або як співучасть (пособництво) у вчиненні цього злочину [2]. Такою ж має бути кваліфікація дій особи у разі “зберігання” таких предметів з метою використання, оскільки для того, щоб “зберігати” відповідні предмети, особа спочатку повинна їх виготовити або придбати. Випадки, коли винна особа не заподіяла, а лише збиралась заподіяти шкоду цьому об'єкту (а саме так виглядає фактична сторона справи у разі виготовлення, придбання, збуту чи зберігання відповідних предметів), логічно кваліфікувати як готування до вчинення злочину, а не як закінчений злочин [2].

Враховуючи викладене, пропонуємо абзац перший частини 1 статті 359 КК України викласти у такій редакції: “Незаконне використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації”. До речі, така редакція цієї норми існувала до прийняття згаданого Закону України від 15.06.10 р. № 2338-VI, якими були внесені суттєві зміни до ст. 359 КК України. Теоретично декриміналізація злочину може полягати у переведенні як до категорії правомірних дій, так і до категорії адміністративних проступків. Вважаємо, що за діяння, яке полягає у незаконному придбанні або збуті СТЗ, має наставати адміністративна відповідальність, що, в свою чергу, передбачає внесення змін і доповнень до статті 195-5 КУпАП України, доповнивши її абзац перший після слів “незаконне зберігання” словом “придбання або збут”. За наявності підстав до винної особи можуть застосовуватися передбачені ст. 164 КУпАП України заходи адміністративного впливу. При цьому посилені заходи адміністративного впливу слід застосовувати до осіб, винних у придбанні, зберіганні та збуті СТЗ, які використовуються у телекомунікаційних мережах загального користування України, оскільки останні належать до високотехнологічних засобів, призначених для негласного зняття (перехоплення) інформації з телекомунікаційних мереж, застосування яких може спричинити шкоду охоронюваним законом правам, свободам чи інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам.

Норма, яка міститься в ст. 359 КК України, спрямована на захист інформації, яка отримується шляхом незаконного використання СТЗ, які використовуються як засіб вчинення злочину, передбаченого ст. 359 КК України.

Сьогодні визначення поняття СТЗ викладено у Ліцензійних умовах щодо провадження господарської діяльності з розроблення, виготовлення та торгівлі СТЗ (затверджені наказом Служби безпеки України від 31.01.11 р. № 35).

У цих умовах поняття СТЗ дається у такому значенні: “Спеціальні технічні засоби для зняття інформації з каналів зв’язку, інші засоби негласного отримання інформації (СТЗ) – технічні, програмні засоби, устаткування, апаратура, прилади, пристрої, препарати та інші вироби, призначені (спеціально розроблені, виготовлені, запрограмовані, пристосовані) для негласного отримання інформації” [6]. У цьому визначенні згадується спеціальний порядок розроблення, виготовлення, пристосування, який обумовлює їх цільове призначення – негласне отримання інформації.

Слід наголосити, що СТЗ вилучені із цивільного обігу на підставі Постанови Верховної Ради від 17.06.92 № 2471-ХІІ “Про право власності на окремі види майна”. Згідно з Законом України “Про оперативно-розшукову діяльність” правоохоронні органи мають право використовувати СТЗ для вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності. Зауважимо, що відповідно до Положення про порядок розроблення, виготовлення, реалізації та придбання спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв’язку, інших засобів негласного отримання інформації, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 27.10.01 р. № 1450, розробка, виготовлення й реалізація СТЗ можливі лише для задоволення потреб правоохоронних органів, що займаються оперативно-розшуковою діяльністю.

У спеціальній літературі немає єдності поглядів щодо визначення поняття СТЗ.

Так, автори підручника “Юридичне, технічне та інформаційно-аналітичне забезпечення оперативно-розшукової діяльності” пишуть: “Оперативна техніка – це система спеціально розроблених або запозичених з інших областей технічних засобів і науково обґрунтованих прийомів їх правомірного (переважно негласного) використання для вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності у властивій їй формах і методах” [7, с. 168]. Таким чином, реалізація вимог правоохоронних органів до СТЗ визначає можливість їх використання для вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності у властивій їй формах та методах.

Інші дослідники вважають, що до оперативної техніки (спеціальних технічних засобів) можуть бути віднесені як спеціально виготовлені технічні засоби негласного отримання інформації, так і пристосована побутова техніка, що має можливість негласного отримання інформації [8, с. 52]. Це дає підстави для висновку, що за цільовим призначенням СТЗ є різновидом технічних засобів негласного отримання інформації. При цьому лише технічні засоби негласного отримання інформації, які спеціально пристосовані та/або взагалі відповідають вимогам, що визначають можливість їх використання для рішення завдань оперативно-розшукової діяльності у властивих їй формах та методах, можуть бути віднесені до СТЗ. Тобто технічні засоби негласного отримання інформації, що були виготовлені не для потреб правоохоронних органів, але відповідають зазначеним вимогам, можуть бути віднесені до СТЗ. Отже, можна дійти висновку, що під СТЗ слід розуміти технічні засоби, що можуть бути приховано застосовані для негласного отримання інформації у властивих для вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності формах та методах. Зрозуміло, що визначення СТЗ як об’єкта господарської діяльності у Ліцензійних умовах не є універсальним та не дозволяє розпізнати, визначити сутність СТЗ. В умовах

поширеного обігу технічних засобів негласного отримання інформації ключовим питанням, яке потребує вирішення для забезпечення їх експертних досліджень, є встановлення визначальних ознак, які б дозволяли відокремити СТЗ від технічних засобів для негласного отримання інформації на основі загальноприйнятих наукових та практичних даних.

На наш погляд, під СТЗ слід розуміти апаратні, програмні та апаратно-програмні засоби, призначені для негласного отримання інформації у прихований спосіб та придатні для здійснення оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій. Закріплення у законодавстві такого визначення дозволить відмежувати СТЗ як від шкідливих програмних засобів, призначених для несанкціонованого втручання в роботу комп'ютерів, комп'ютерних мереж, так і від засобів побутового призначення, що можуть бути використані для негласного отримання інформації. Водночас, вважаємо недоцільним викладення даного визначення в кримінальному законі, оскільки закріплення приміток-дефініцій в КК України доцільне лише тоді, коли визначення поняття відсутнє в інших нормативно-правових актах або використовується в КК України у відмінному від інших нормативно-правових актів значенні.

Що стосується співвідношення злочинів, складі яких передбачені в ч. 2 ст. 163 КК України і в ч. 3 ст. 359 КК, то при їх кваліфікації виникають певні проблеми. На думку М.І. Хавронюка, ч. 2 ст. 163 КК України конкурує з ч. 2 ст. 359 КК України (незаконне придбання або збут спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації, а також незаконне їх використання, якщо ці діяння заподіяли істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам чи інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам окремих юридичних осіб) [9, с.169]. Інші автори вважають, що в даному випадку слід застосувати сукупність кримінально-правових норм [10, с. 713; 11, с. 464; 12, с. 301]. Враховуючи, що всі норми, які містяться в статтях 182, 162, 163 КК України, спрямовані на охорону таємниці приватного життя, а її порушення будь-яким шляхом може бути пов'язане з використанням спеціальних засобів, призначених для негласного зняття інформації, використання СТЗ слід розглядати як самостійний склад злочину, який передбачено ст. 359 КК України [12, с. 302]. За такого підходу у ч. 2 ст. 163 КК України слова “або з використанням спеціальних засобів, призначених для негласного зняття інформації” доцільно вилучити. Це сприятиме ліквідації невиправданої конкуренції між ст. 163 і ст. 359 КК України.

Для вирішення питань щодо кваліфікації порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку з використанням СТЗ, прийнятною є кваліфікація за сукупністю злочинів (ст. 163, 359 КК України). Сукупність злочинів, передбачених ч. 1 ст. 182, ч. 1 ст. 359 КК України, утворює і незаконне збирання з метою використання відомостей про приватне життя особи, вчинене з використанням СТЗ [10, с. 713; 12, с. 303].

На відміну від відомостей, про які йде мова в ст. 182 КК України, особливістю інформації, яка є предметом злочину, передбаченого ст. 163 КК України, є те, що зміст її складає таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передається засобами зв'язку чи через комп'ютер [12, с. 296]. Невиправданим, на нашу думку, є використання в назві та тексті диспозиції ч. 1 ст. 162 (“Порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер”) КК України формулювання “засобами зв'язку або через комп'ютер”, яке з урахуванням Закону України “Про телекомунікації” слід замінити формулюванням “засобами телекомунікацій”.

Висновки, пропозиції.

З метою оптимізації кола кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за незаконне використання СТЗ, пропонуємо:

абзац перший частини 1 статті 359 КК України викласти у такій редакції:

“Незаконне використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації”;

у назві та тексті частині 1 статті 163 КК України слова “засобами зв’язку або через комп’ютер” замінити словами “засобами телекомунікацій”;

у частині 2 статті 163 КК України слова “або з використанням спеціальних засобів, призначених для негласного зняття інформації” вилучити.

Водночас, вважаємо за доцільне внести зміни до статті 195-5 КУпАП, доповнивши її абзац перший після слів “незаконне зберігання” словами “придбання або збут”;

її абзацом другим такого змісту:

“Незаконне зберігання, придбання або збут спеціальних технічних засобів, призначених для негласного зняття інформації з телекомунікаційних мереж, –

від двохсот до п’ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією спеціальних технічних засобів, призначених для негласного зняття інформації з телекомунікаційних мереж”.

Узгодженню різних формулювань, які визначають СТЗ у кримінальному законі (ч. 2 ст. 163, ч. 1 ст. 201 та ч. 1 ст. 359 КК України) сприятиме визначення терміну СТЗ, під яким пропонується розуміти апаратні, програмні та апаратно-програмні засоби, призначені для негласного отримання інформації у прихований спосіб та придатні для здійснення оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій.

Реалізація запропонованих змін і доповнень дозволить забезпечити належну кримінально-правову охорону відносин від суспільно небезпечних посягань, пов’язаних з незаконним використанням СТЗ.

Використана література

1. Кондратов Д.Ю. Кримінально-правова протидія незаконному поводженню зі спеціальними технічними засобами отримання інформації за законодавством деяких зарубіжних країн // Науковий вісник Херсонського державного університету. – (Серія : Юридичні науки). – 2013. – Вип. 5. – С. 79-82.

2. Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за незаконне поводження із спеціальними технічними засобами негласного отримання інформації : Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України до проекту Закону України (реєстр. № 3358 від 12.11.08 р.). – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=33655

3. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне поводження із спеціальними технічними засобами негласного отримання інформації : Зауваження Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України до проекту Закону України (реєстр. № 3358 від 12.11.08 р.). – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=33655

4. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо відповідальності за незаконне поводження із спеціальними технічними засобами негласного отримання інформації : Пояснювальна записка до проекту Закону України (реєстр. № 1196 від 04.01.13 р.). – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45300

5. Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2015. – № 23. – Ст. 158.

6. Ліцензійні умови провадження господарської діяльності з розроблення, виготовлення спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку, інших засобів негласного отримання інформації, торгівлі спеціальними технічними засобами для зняття інформації з каналів зв'язку, іншими засобами негласного отримання інформації : Наказ Центрального управління Служби безпеки України від 31.01.11 р. № 35.

7. Халиков А.Н. Юридическое, техническое и информационно-аналитическое обеспечение оперативно-розыскной деятельности : учебное пособие / А.Н. Халиков, Е.Н. Якове, Н.И. Журавленко ; под ред. А.Н. Халикова. – М.: Юрлитинформ, 2010. – 472 с.

8. Основы оперативно-розыскной деятельности : учебное пособие. – [3-е изд., доп. и перераб.] ; под ред. А.Е. Чечетина. – Барнаул : Барнаульский юридический институт МВД России, 2007. – 236 с.

9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – [7-е вид., переробл. та доп.] ; за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К. : Юридична думка, 2010. – 1288 с.

10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – [4-е вид., перероб. та доп.] ; відп. ред. С.С. Яценко. – К. : А.С.К., 2005. – 848 с.

11. Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.] ; за заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К., 2003. – 1196 с.

12. Лихова, С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України) : монографія / С.Я. Лихова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2006. – 573 с.

~~~~~ * * * ~~~~~